

(por. np. *Wstęp*, przypis 5: CSEL LXXXI, i przypis 20: CSEL 81); b) nie zawsze podano tytuł odpowiedniego artykułu (zob. np. *Wstęp*, przypis 4 – przy nazwisku G. Morin), mimo iż cytowany jest po raz pierwszy; c) nie zawsze podano odpowiednie strony interesującego nas opracowania (zob. np. *Wstęp*, przypis 11 – przy nazwisku J. Wittig); d) nie ujednociono pisowni imion własnych (por. np. *Wstęp*, s. 10: Mariusz Wiktorynus, i *Komentarz*, s. 134, przypis 6: Mariusz Wiktoryn; *Komentarz*, s. 63, przypis 3: „Ambrozjastera” i *Komentarz*, s. 64, przypis 4: „Ambrozjastra”); e) nie ujednociono pisowni niektórych fraz (por. np. *Komentarz*, s. 73: „synami Bożymi”, i *Komentarz*, s. 74: „synami bożymi”; *Komentarz* s. 26: „miłosierdzie boże”, i s. 70: „miłosierdzia Bożego”); f) nie ujednociono pisowni tytułów tych samych artykułów (por. np. *Wstęp*, przypis 12: *Hilarius l’Ambrosiaster*, i *Bibliografia*, s. 20: *Hilarius – Ambrosiaster*); g) opracowania nie są cytowane dokładnie lub pomija się część tytułu danego artykułu (zob. np. *Komentarz*, s. 134, przypis 6: Mariusz Wiktorynus, *Dziela...* zamiast Mariusz Wiktoryn, *Dziela...*; *Bibliografia*, s. 19: Morin G., *L’Ambrosiaster et le Juif converti Isaac*, RHLR IV (1899), s. 97-121, zamiast Morin G., *L’Ambrosiaster et le Juif converti Isaac, contemporain du pape Damase*, RHLR 4 (1899), s. 97-121); h) czasem błędnie podaje się nazwisko autora (zob. *Bibliografia*, s. 19: „Casamasa” zamiast „Casamassa”; s. 20: „Haggelbacher” zamiast „Heggelbacher”); i) w tekście znajdują się nawet błędy ortograficzne, wynikłe zapewne z nieuwagi (zob. *Komentarz*, s. 104: „niegodzi się”, s. 180: „niewątpiąc”); j) w całej książce występuje szereg błędów literowych (zob. np. *Wstęp*, s. 9: „łacińskie” zamiast „łacińskiej”; *Skróty*, s. 17: „fur” zamiast „für”; „Koln” zamiast „Köln”; „Kirschengeschichtliche” zamiast „Kirchengeschichtliche”; *Bibliografia*, s. 19: „Agostin” zamiast „Agostino”, s. 20: „Anonym” zamiast „Anonyme”; „Epiostle” zamiast „Epistles”; „schriften” zamiast „Schriften”; *Komentarz*, s. 27, przypis 2: „personom” zamiast „personam”; s. 80: „podczaszy” zamiast „podczaszy” itp.).

Reasumując należy stwierdzić, iż niniejszy przekład, mimo pewnych niedociągnięć, na pewno pozwoli czytelnikowi wniknąć w tajniki nauczania jednego z najwybitniejszych przedstawicieli egzegezy zachodniej. Dlatego też powinien się znaleźć na półce każdego patrologa i pasjonata starożytnego chrześcijaństwa.

Ks. Józef Figiel – Lublin

Claudio Moreschini, *Filosofia e letteratura in Gregorio di Nazianzo, Milano 1997, Vita e Pensiero, ss. 322.*

Badaczom literatury patrystycznej Autor prezentowanej książki jest doskonale znaną osobistością. Będąc profesorem literatury łacińskiej na Uniwersy-

tecie w Pizie, dał się poznać przede wszystkim jako edytor i tłumacz dzieł autorów chrześcijańskich łacińskich i greckich. Szczególnym zainteresowaniem w swojej twórczości badawczej obdarzył Grzegorza z Nazjanzu. Wnikliwe poznanie myśli Kapadoczyka sprawiły, że podjął odpowiedzialność za krytyczne wydanie części mów Grzegorza w znanej serii *Sources Chrétiennes: Discours 32-37* (t. 318, Paris 1985) i *Discours 38-41* (t. 358, Paris 1990), opatrząc te tomy wprowadzeniem, tekstem krytycznym i notami. Wieloletnie przemyślenia nad spuścizną Kapadoczyka zostały wydane w postaci książki, w której – jak informuje tytuł – akcent położony jest głównie na filozoficzny i literacki aspekt twórczości Grzegorza. We *Wstępie* (*Prefazione*, s. 7-8) Autor podaje, że zasadniczy trzon książki stanowią opracowania różnych wątków myśli Kapadoczyka, wydanych wcześniej w postaci artykułów. W obecnym wydaniu zostały one niejednokrotnie gruntownie zmienione. Ze względu na podjętą tematykę, Autor dołączył do nich nowe prace badawcze nad spuścizną Nazjanzeńczyka. Wykaz pierwotnie opublikowanych artykułów umieszczony został w przypisie *Wstępu*.

Na treść prezentowanej książki składa się zatem 13 jednostek tematycznych, kolejno ponumerowanych w postaci rozdziałów, których tytuły umieszczone zostały na początku książki, stanowiąc *Spis treści* (*Sommario*, s. 5). Pozwala to na szybkie zorientowanie się w zawartości treściowej tej pozycji. Wykaz ten Autor zamieścił ponownie także na końcu książki, dokonując podziału wspomnianych rozdziałów na 4 części z dosyć szczegółowym zaznaczeniem omówionych w nich zagadnień (*Indice analitico della materia trattata*, s. 317-322). Tego typu zapis obrazuje czytelnikowi zakres podjętych przez Autora badań oraz ich szczegółowy przebieg.

Część I książki, dotycząca obecności filozofii w twórczości Grzegorza (*La cultura filosofica di Gregorio Nazianzeno*, s. 9-93), obejmuje 4 rozdziały, w których Autor prezentuje formację filozoficzną Grzegorza oraz jego chrześcijański platonizm, mając na uwadze głównie refleksje o Bogu. C. Moreschini wykazuje w nich bardzo mocny wpływ myśli filozoficznej Platona, co uwidacznia się przede wszystkim w stosowaniu przez Grzegorza licznych terminów pochodzenia platońskiego. Autor niezwykle precyzyjnie wykazuje te zależności, a także wskazuje na rolę, jaką odegrali poprzednicy Kapadoczyka, jak Klemens Aleksandryjski i Orygenes oraz jego rówieśnik Grzegorz z Nyssy, w przystosowywaniu terminologii filozoficznej do potrzeb języka teologicznego. Obok wpływu myśli platońskiej na twórczość Nazjanzeńczyka, obecne są w niej także elementy filozofii stoickiej.

W części II C. Moreschini przesuwa akcent swych badań na teologię i egzegezę Kapadoczyka (*Filosofia, teologia, esegesi*, s. 95-161). Wprawdzie w tytule tej części widnieje słowo „filozofia”, to jednak refleksji ściśle filozoficznych zasadniczo w niej nie ma, z wyjątkiem małych i nielicznych elementów przetworzonych już na użytek rodzącej się teologii. Również ta część obejmuje

4 rozdziały: dwa z nich dotyczą teologii, a pozostałe dwa egzegezy. Autor najpierw w sposób szczegółowy wykazuje, że liczne obszary myśli teologicznej Grzegorza to efekt wpływu prądu myśli Orygenesesa. Dotyczą one przede wszystkim różnych aspektów rozważań na temat Boga i Logosu. Następnie przedstawia naukę Kapadoccyka o Osobie Ojca, omawiając szczegółowo takie zagadnienia, jak: formuły trynitarne i ich apologetyczna rola, relacja Ojca do Syna, kwestie Monady i Triady, problem woli w zrodzeniu Syna, pochodzenie Ducha, zbawcza ekonomia we wcieleniu. W oparciu o wypowiedzi Grzegorza, cytowane z jego mów, Autor dokonuje syntetycznego ujęcia wyszczególnionych kwestii, zwracając przy tym uwagę na kluczowe słowa używane przez mówcę. W rozdziałach dotyczących egzegezy Grzegorza Autor omawia główne jej założenia. Powołuje się na jedyną homilię biskupa Konstantynopola, tj. Mowę 37, wykazując, że ścisłej egzegezy jest w niej niewiele. Natomiast o założeniach egzegetycznych Grzegorz wypowiada się w Mowie 45,12, oznajmiając, że w egzegezie biblijnej postępuje „drogą środkową”, tj. między interpretacją alegoryczną a literalną. Tę drogę C. Moreschini przybliży czytelnikowi w oparciu o wybrane fragmenty mów Kapadoccyka. Bardzo interesującym wkładem Autora w historię egzegezy Ojców Kościoła jest porównanie sposobu interpretowania tekstów biblijnych Grzegorza i Hieronima. Autor dostrzega bowiem podobieństwa u Strydończyka, ponieważ w 380 roku przebywał on w Konstantynopolu, gdzie poznał ówczesnego biskupa tego miasta – Grzegorza, i słuchał jego kazań, a pewne elementy jego egzegezy wprowadzał następnie w swoje pisanstwo. C. Moreschini udowadnia to na podstawie kilku wybranych fragmentów pochodzących z twórczości Hieronima.

Następne 2 rozdziały tworzą część III, która dotyczy relacji personalnej z Julianem Apostatą (*Gregorio e Giuliano l'Apostata*, s. 163-211). Jak wiadomo, cesarz Julian był kolegą Grzegorza z lat szkolnych w Atenach. Później jednak, z powodu wydania przez niego antychrześcijańskich edyktów, stał się dla Grzegorza osobą godną potępienia: skrytykował go w dwóch mowach, będących właściwie inwektywami skierowanymi przeciw cesarzowi (Mowy 4-5). Mimo że rozważania prezentowane przez Autora są natury historycznej, to zawierają wiele analiz odnoszących się do retoryki Grzegorza. W tych właśnie mowach, z racji na ich kontekst, mógł on w sposób szczególnie wyeksponować swe retoryczne umiejętności. Ponadto analizy badawcze C. Moreschiniego zawierają wiele ciekawych spostrzeżeń odnoszących się do wzajemnych relacji pomiędzy ówczesnym chrześcijaństwem a odradzającą się opozycją pogańską.

Część IV tworzą 3 rozdziały, w których Autor przedstawia to, co u Grzegorza stanowi owoc jego chrześcijańskiego wychowania i wykształcenia pogańskiego (*Cultura cristiana e pagana in Gregorio Nazianzeno*, s. 213-263). Te wartości odnajduje C. Moreschini w jego poezji i mowach, które nasycone są dziedzictwem hellenizmu i jednocześnie głęboko przeżywaną wiarą chrześcijańską. Dzięki tym dwóm czynnikom Kapadocczyk mógł tym samym bardzo

jasno i przekonująco, korzystając z wszelkich zabiegów ówczesnej stylistyki, wyjaśniać nierzadkoawiłe jeszcze meandry powstającej nauki trynitarnej i chrystologicznej. Stąd też rozważania badawcze dwóch rozdziałów dotyczą różnych elementów literackich poezji i mów Grzegorza, pozostających w ścisłym jednak związku z refleksjami spekulatywnymi. Natomiast trzeci z wymienionych rozdziałów dotyczy Rufina jako tłumacza dzieł Nazjanzeńczyka. C. Moreschini omawia w nim metodologiczne aspekty działalności przekładowej Rufina, uwzględniając przede wszystkim tłumaczone przez niego dzieła Grzegorza.

Ponadto Autor do zasadniczego trzonu swoich badawczych rozważań, dotyczących spuścizny Nazjanzeńczyka, dołącza także w formie *Dodatku* łacińską anonimową wersję niektórych jego tekstów (*Una versione latina anonima di Gregorio Nazianzeno*, s. 265-305). Łaciński przekład obejmuje Mowę 45 i 19, Listy 102 i 101 oraz Pieśń I,2,3 (przekładu dokonano prozą). Autor poprzedził go krótkim wprowadzeniem (s. 267-270). Zaznacza w nim, że w oparciu o dotychczasowe badania krytyczne należy przyjąć, iż tekst ten pochodzi z czasów po Rufinie, powołując się przy tym na zachowane manuskrypty. Zajmuje się także niektórymi kwestiami terminologicznymi w tłumaczonym tekście, ważnymi dla celów porównawczych z tekstem greckim, a także techniczną stroną przekładu. Całość zamyka *Bibliografia* (s. 307-315), która zawiera wykaz tekstów źródłowych (są to dzieła takich autorów, jak: Bazyli Wielki, Grzegorz z Nazjanzu, Grzegorz z Nyssy, Orygenes, Hieronim, Rufin, których fragmenty były przytaczane w prezentowanej książce) oraz wybór bardziej znaczących opracowań poszczególnych zagadnień myśli Kapadoccyka.

Nie ulega wątpliwości, że zaprezentowaną pozycję należy zaliczyć do znaczących i najnowszych osiągnięć badawczych dotyczących Grzegorza z Nazjanzu w skali ogólnoświatowej. Głęboka refleksja nad wątkami tematycznymi, precyzyjna analiza języka używanego przez Grzegorza, umiejętne wykorzystanie osiągnięć innych badaczy spuścizny Grzegorza to niektóre tylko walory tej książki i jednocześnie świetnego i rzetelnego warsztatu Autora. Niektóre jej fragmenty są bardzo skondensowane w swej treści, co wzmaga ciekawość badawczą czytelnika i pobudza do dalszych poszukiwań i analiz. Wprawdzie książka adresowana jest do znawców problematyki, to jednak może okazać się niezwykłą pomocą dla studiujących literaturę wczesnochrześcijańską i twórczość Teologa z Kapadocji.

Ks. Norbert Widok – Opole